

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA

KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XXII: 2024

Grudziądz, dnia 06.11.2024 r.

Nr 29 (824)

1368. spotkanie

Przemysław Szachnitowski, Marek Szajerka

*Pamięci wybitnych Naukowców
zasłużonych dla poznania genezy Grudziądza,
bez których prawda o korzeniach tego miasta nie
ujrzałaby światła dziennego:
Profesor Krystyny Zielińskiej – Melkowskiej
Profesor Krystyny Białoskórskiej
Ks. Profesora Mirosława Mroza
Doktora Antoniego J. Pawłowskiego*

Kościół katedralny biskupa misyjnego Prus św. Chrystiana na Górze Zamkowej w Grudziądzu.

Podstawy identyfikacji w świetle planów geodezyjnych z czasów nowożytnych metodą bezinwazyjną.

W swojej dotychczasowej współpracy autorskiej ustaliliśmy, że zaprojektowany program użytkowy kościoła św. Mikołaja, z 1 poł. XIII w. był przeznaczony dla kościoła kolegiackiego. Wykluczona została funkcja pierwotna kościoła miejskiego – farnego. Zbyt dużo w nim elementów architektonicznych, zbędnych dla takiego kościoła. Otwarta zostaje kwestia lokalizacji kościoła katedralnego. Należy przy tym rozróżnić dwa pojęcia tego samego słowa:

- katedra, jako obiekt sakralny,
- katedra, jak cały kompleks budynków mieszkalnych, gospodarczych i sakralnych w obrębie rezydencji stołecznej biskupa.

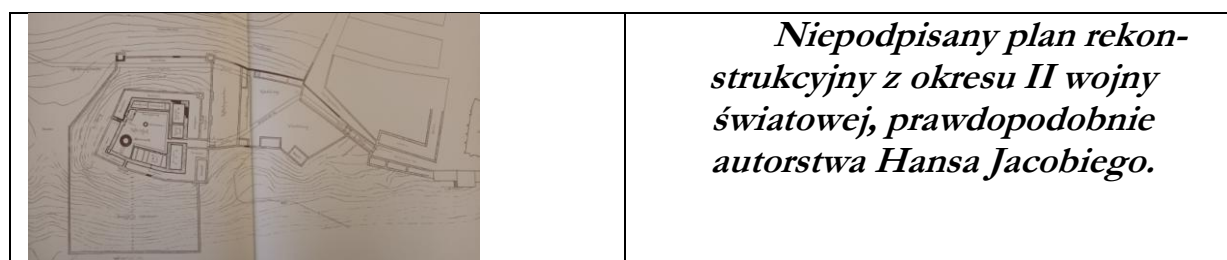
Kwestia lokalizacji kościoła katedralnego biskupa misyjnego Prus św. Chrystiana, z lat 1215 – 1245 ujawnia też jeszcze jeden aspekt sprawy. Świadome i nieświadome przekłamania w badaniach historyczno – archeologicznych są przyczyną nierozwiązania tej kwestii od 1868 roku aż do chwili obecnej.

Dlatego, by rozwiązać tę kwestię, świadomie odrzucamy wszelkie oficjalne wyniki badań archeologicznych, sygnowane przez ośrodki akademickie. Przyczyna jest oczywista. Te wyniki są dopasowywane do teoretycznego modelu krzyżackiego zamku konwentualnego, wypracowanego przez historyków niemieckich w 2 poł.

XIX w. i 1 poł. XX w. Wprost niweczą możliwość odnalezienia tego kościoła katedralnego. Dlatego badacze od ponad stulecia szukają katedry biskupa misyjnego na rozległym obszarze Pomorza Nadwiślańskiego. Zastosowaliśmy metodę bezinwazyjną. Za jej pomocą kilka lat temu odkryto rozplanowanie zaginionych miast Starej Nieszawy i Starego Torunia¹.

W tej sytuacji tylko oryginalne plany zabudowy Góry Zamkowej z XVII – XVIII w. i początku XIX w., (w tym geodezyjne), pozwalają na precyzyjną lokalizację kościoła katedralnego.

Ten przekłamany model zamku został powielony w historiografii polskiej po 1945 r. Spopularyzował go Kazimierz Szymański w 1960 r.²

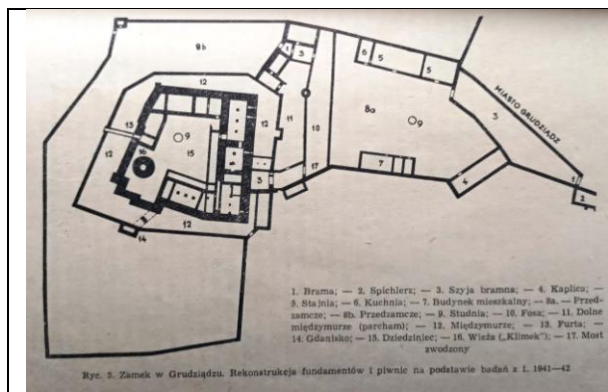
Ciemnym kolorem zaznaczono faktycznie widoczne mury w trakcie badań. Na podstawie tych reliktyw opracowano plan rekonstrukcyjny zamku. Plan za atlasem wydany przez Muzeum w Grudziądzu. Na planie zaznaczono relikty muru, odpowiadający położeniu analizowanej przez nas katedry po stronie zachodniej przy schodach do Wisły.

Na tym planie rekonstrukcyjnym zaskakuje wytyczenie drogi z bramy przedzamcza południowego do bramy na Zamek Wysoki wg faktycznej linii podziału przedzamcza południowego na planach geodezyjnych z XVIII w., zawierających siatkę geodezyjną transversalną³, służącą do powiększania detali narysowanych na planie.

¹ Zob. <https://staranieszawa.wordpress.com/metody/>
<https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C349004%2C0dkryto-miejsce-pierwszej-lokalizacji-torunia.html>

² K. Szymański, *Dzieje zamku grudziądzkiego*, Rocznik Grudziądzki [t. 1]: 1960, s. 73-104.

³ Pierwszym, który zwrócił uwagę, iż plan zamku z ok.1750 r. należy czytać z siatką transversalną, (opublikowany w *Atlasie Miast Polskich. Grudziądz*, w 1997 r.), jest nauczyciel zawodu mgr inż. arch. Wojciech Wojtkowiak, z Zespołu Szkół Budowlanych i Plastycznych w Grudziądzu.

**Plan rekonstrukcyjny.
Za: K. Szymański, Rocznik Gru-
dziądzki, 1960.**

Walorem tego planu jest odno-
towanie kaplicy na przedzamczu połu-
dniowym, 4 na planie.

W 1869 r. badacz niemiecki Xaver Froelich, pionier badań Grudziądza o wyposażeniu zamku napisał m.in.:

[...] Gdy Marquard von Lorheim 1383 r. urząd przejął, znajdowało się:

gotówki: 918 marek ; w zbożu: 117 łasztów żyta; 130 Scheffel grochu; czynsz w zbożu wynosił 106 Scheffel pszenicy a żyta, jęczmienia i owsa po 6 łasztów.

Wypożyczone zostało 70 łasztów zboża. Znamienne jest, że wśród zapasów było 20 beczek miodu. Z koni było 70 kobył in der Wilden (Waldwilniss) w dzi kim lesie. Hrabia von Sayne przejął 1398 niezapłaconych pretensji, które jeszcze w bieżącym roku miały wpłynąć: 1836 Scheffel jęczmienia, 7 łasztów i 4 Scheffel żyta, z starych niepewnych pretensji 350 marek, 14 łasztów zboża, 259 Scheffel jęczmienia, 12 łasztów i 43 Scheffel owsa.

Na tarasach (Söllnern) zamku znajdowało się 150 łasztów i 19 Scheffel zboża, 3000 Scheffel owsa, 500 Scheffel grochu, 250 Scheffel jęczmienia.

Poza tym zostały zdane:

w srebrze: 6 srebrnych czarek, 1 srebrny relikwiarz z relikwią*), 3 srebrne kufle i 6 srebrnych łyżek;

W przypisie z gwiazdką odnotował:

*) Na wzmiankę zasługuje też wyposażenie kościoła zamkowego. Znajdowały się tam 1 duży i 2 małe ołtarze, (figury przy głównym ołtarzu miały 4 srebrne korony, 1 srebrne berło), liczne ornaty, 4 złote kielichy (2 do wczesnej mszy i 2 do głównej mszy), 1 srebrne i miedziane kadzidła, 1 drewniana tablica z głową św. Krystyny w srebrze, 3 monstrancje z relikwiami, 1 głowa z 11 000 Dżenic w małej szafce, dużo srebra, krzyży itp., w ogóle kompletne urządzenie. Ta w użytku rycerzy znajdująca się srebrna płytka z relikwiami służyła prawdopodobnie jako ołtarz podróżny, jaki jeszcze dziś w Malborku się pokazuje⁴.

Jeśli zaszła pomyłka przy przepisywaniu to w kościele był obraz św. Chrystiana a nie św. Krystyny. Ks. Fankidejski obraz na desce w srebrnej koszulce odnotował, relikwię głowy, oprawioną w srebro.

⁴ Xaver Froelich, *Geschichte des Graudenzger Kreises* [Historia powiatu grudziądzkiego], Tłumaczenie z oryginału niemieckiego Adam Wolnikowski. Rękopis pośmiertnie przygotował w formie drukowanej Marek Szajerka. Grudziądz 2009.

Na bazie ustaleń X. Froelicha z 1868 r. kwestię kościoła na Górze Zamkowej, też w kategorii kaplicy zamkowej, na Zamku Wysokim opracował ks. Jakub Fankidejski w 1888 r.

Kaplica na zamku.

Kaplica na zamku była poświęcona czci szczególnej N. Maryi Panny. Zbudowana jest razem z zamkiem około r. 1299 w części zwróconej ku farze i miastu. Była cała z cegły, obszerne i jasne. Ołtarz wielki gustownie wyrabiany z kamienia: w nim obraz Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny: sztuka i wiekiem ceniona: na małych drzwiczkach, które go zamykały, wyobraził biegły pędzel tajemnicę Męki Pańskiej. Po lewej stronie stał drugi ołtarz mniejszy równy co do sztuki wartości. W nim umieszczona była dość wielka statua Matki Najświętszej z Dzieciątkiem Jezus: figura cała robiona z alabastru była zadziwiającej piękności; mianowicie mały P. Jezus tak naturalnie wyglądał, jakby żywy, tylko jedna nóżka była trochę uszkodzona. Przed reformacją trzeci jeszcze po stronie znajdował się ołtarz. W ogóle Krzyżacy niczego nie zaniedbali, ażeby kaplicę swoją uczynić zdobną i dla wiernych świętą. Oprócz wymienionych ozdób stare spisy inwentarskie podają między innymi trzy srebrne monstrancje z relikwiami, cztery kielichy, kilka krucyfiksów srebrnych i inne kosztowne przedmioty. Wiernych zaś na uczczenie ścigała mianowicie głowa św. Krystyny w srebrze oprawiona i inna jeszcze głowa jednej z owych jedenastu tysięcy Męczenniczek⁵. Do koła kaplicy w długich rzędach stały stale krzyżackie; w pobliżu ołtarza dwa trony z dębu pięknie rzeźbione i ambona.

– *W takim stanie oglądał kaplicę zamkową Najświętszej Maryi Panny w roku 1670 kanonik Strzesz, wizytator biskupa Olszowskiego, i nie mógł się dość nachwalić jej piękności⁶. Była dobrze utrzymana, znaki konsekracyjne na ścianach nieuszkodzone a w ołtarzach kamienie z relikwiami całe. Dochody tylko i kosztowności zaginęły. Nabożeństwa dla starostów polskich odprawiał co dzień zwykle zamkowy kapelan. Prócz tego w dni Krzyżowe i w uroczystość św. Marka wstępowała tu solenna procesja z fary.*

Po rozbiórce Polski inne nastały czasy. Protestancki amtman, [urzędnik], nie potrzebował kaplicy; klucze od niej, które należały właściwie do fary, samowolnie zabrał, piękny dom Boży zamienił na zbrojownię i tak katolickiemu nabożeństwu przeszkodził. Później z Berlina przyszły rozkazy, żeby i zamek cały zburzyć. Kaplice zaczęto rozbierać w 1800 roku bez wszelkiej wiedzy i zezwolenia biskupa. Usilne protesty gorliwego ówczesnego proboszcza Malewskiego, ex-jezuity grudziądzkiego, tyle przynajmniej poskutkowały, że cegłę i dachówkę oddano na reparację fary⁷. Po starym zamku widać tylko szczątki wieży⁸.

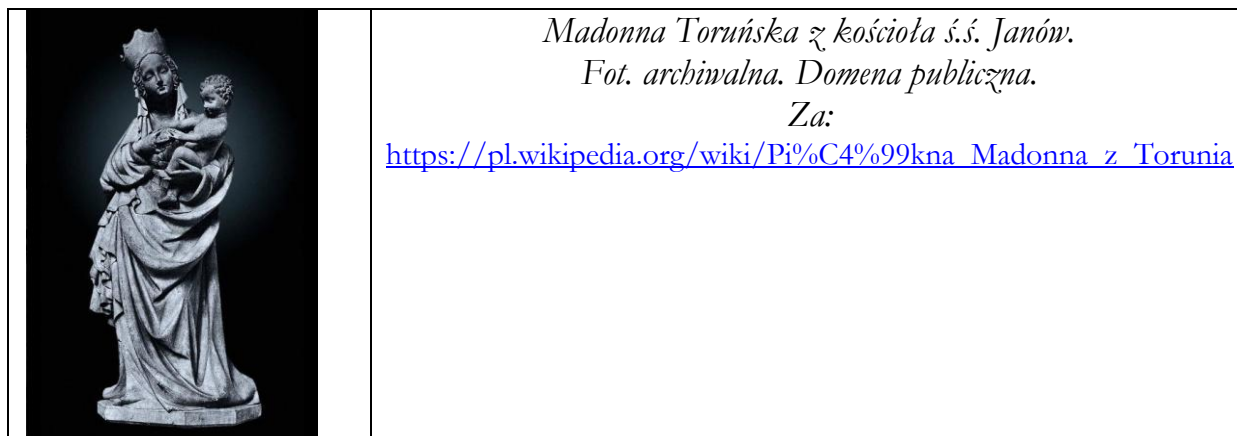
⁵ Froelich 1. c. 102.

⁶ *Mówi m.in. o niej, że jest „sumptu magnifico et maiestatae veranda”.*

⁷ Zob. akta parafii grudziądzkiej.

⁸ ks. J.Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice w w pierwotnej diecezji chełmińskiej*, Część pierwsza, Pelplin 1880, s. 98-99.

Zapewne figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem była podobna do zaginionej w czasie II wojny światowej Madonny Toruńskiej⁹.

By zbadać czy Xaver Froelich a za nim ks. Jakub Fankidejski nie pomylili kościoła na przedzamczu z kaplicą na Zamku Wysokim, trzeba skonfrontować opisy kaplicy zamkowej z XVII – XVIII w. z relacją kanonika Strzesza, powieloną w XIX w. przez X. Froelicha oraz ks. J. Fankidejskiego¹⁰.

W książce z 1928 r. *Kościoły i klasztory grudziądzkie* dosłownie przedrukowano tekst ks. Fankidejskiego sprzed prawie półwiecza. Czyli faktycznie obowiązywała sugestia Froelicha, że opis kanonika Strzesza dotyczy kaplicy na Zamku Wysokim.

Opis ten nie pasuje do obowiązującego dogmatu w historiografii, o kaplicy na pierwszym piętrze skrzydła południowego, w części mieszkalnej Zamku Wysokiego. Ten dogmat podtrzymują historycy i archeolodzy z UMK Uniwersytetu Mikołaja Kopernika Torunia oraz Tomasz Torbus z Uniwersytetu Gdańskiego¹¹.

Dokumenty źródłowe z XVII – XVIII w. o kaplicy na Zamku Wysokim

Inwentarz starostwa grudziądzkiego z 1603 roku

[...] *Na ganku drzwi wielkie do kościoła na żelaznych zawiasach i z rygłem żelaznym mocnym, z wrzęciadzem i skoblem i kłódka wielką. W kościele formy staroświeckie w koło Iławki*

⁹ Madonna z Dzieciątkiem tzw. Piękna Madonna Toruńska.

Zob. <http://dzialautracone.gov.pl/katalog-strat-wojennych/obiekt?obid=14414>

Tytuł: Madonna z Dzieciątkiem tzw. Piękna Madonna Toruńska

Autor /szkoła/warsztat / Mistrz Pięknych Madonn; nr karty 14414, rzeźba pełnoplastyczna z wapienia, z ok. 1395 roku; właściciel: Toruń – Bazylika katedralna pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty; wysokość 115 cm.

¹⁰ Położenie kaplicy zamkowej zostało naszym zdaniem wyjaśnione w Biuletynie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, w 2018 r. Zob. M. Szajerka, *Kaplica na Zamku Wysokim w Grudziądzu z l. 90. XIII w. – lokalizacja i architektura. Analogia do prezbiterium grudziądzkiego kościoła św. Mikołaja*, BKMDG, Rok XVI: 2018, nr 23 (561).

*proste. Okien 4 z kratami żelaznymi w ołów, ale drugie niedobre, a pięci kwater nie masz. Ołtarzów 3, jeden wielki, jeszcze dobry i dosyć ozdobny, dwa małe podle proste. Kielich srebrny, wewnątrz pozłocisty i na wierzchu na 2 palca, patena srebrna. Pacyfikał z indulgencjami pod kryształem srebrny, znać, że było u niego wieczko, ale go teraz nie masz. Chcieliśmy dać zważyć, ale złotnika w mieście nie masz. Ksiąg dwoje, jedno pisane, drugie drukowane, staroświeckie. Lichtarzów wielkich mosiądżonych co na ołtarzach stawiają 4, małych także mosiądżonych 2, cenowanych 5, lichtarzów staroświeckich co nalańcuszka wisają 3. Po obu stronach sklepiki 2 małe z szafami i Policami do kładzenia rzeczy, w jednym pół skrzynie aparatów kościelnych, a najwięcej płóciennych, ale ni zaczą nie stoją, bo to czysta zbutwiały. Wychodząc, w boku podle drzwi mały sklepik ciemny, w nim beltów staroświeckich do kusz, żelazem na końcu osadzonych kupa niemała. Organy bywały kiedyś w kościele, teraz jednak znak, gdzie stały. W tymże kościele wojenne rzeczy: hakownic staroświeckich, które temi czasy kijam zowią 11, dwunasta spisana spadana, zbroi złotych staroświeckich 7 bez obojczyków, szyszaków 5, flakonety spisane 2 dobre, tylko u końców, gdzie proch zapalają spadane, alabardów 2. [...]*¹²

Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1739

*[...]Z ekonomii idąc po lewej stronie drzwi do kaplicy stare, ale mocne, żelastwo, jak to zawiąsy, rygiel, sztuka łańcucha do zamykania na skobel, jest to wszystko mocne. W tej kaplicy ołtarzyki 3, staroświeckie, krzyżackie, łany chórowe staroświeckie, dębowe po bokach i pod chórkim. Chórek stary. Posadzka w tej kaplicy z drobnych cegiełek, miejscami wyporzadzona, ale teraz cała. Jest zakrystyja, drzwi z zamknięciem, i po drugiej stronie ołtarza jest także Kownatka, drzwi na rygiel zamykające się i do kłódki zamknięcie. Aparatu żadnego nie masz. Okna staroświeckie nysokie 4, nie każde całe. [...]*¹³

Mamy tu do czynienia z różnymi źródłami urzędowymi, wg pokoleń badaczy dotyczących tego samego obiektu, czyli kaplicy zamkowej.

Najbardziej obszerna jest wizytacja kościelna kanonika Jana Ludwika Strzesza. Inwentarze świeckie są ubogie w opisie i wskazują na obiekt od lat nieużywany, przeznaczony wtórnie na arsenał i to już ponad 60 lat wcześniej przed sporządzeniem wizytacji kościelnej kanonika Strzesza.

Nasuwa się pytanie, czy biskup miał prawo wizytować prywatną kaplicę na Zamku Wysokim? Bardziej prawdopodobne jest to, że w swojej pracy X. Froelich z dwóch kościołów (kaplic) stworzył jeden fikcyjny.

Te wątpliwości nasunęły się już ponad 20 lat temu w pracy *Grudziądz w XIII – XVIII w. Kwestia synchronizacji różnych źródeł historycznych* [...]¹⁴.

¹² *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z r.1603 oraz rejestr dochodów z lat 1601 – 1603.* Wydał Stefan Cackowski, Grudziądz 1965, s. 6-7.

¹³ *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1739.* Wydał Adam Wolnikowski, Grudziądz 1963, s.11

¹⁴ M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w. Kwestia synchronizacji różnych źródeł historycznych i jej wpływ na obraz miasta w historiografii. Studium historyczno-architektoniczne.* Grudziądz 2004. Praca na płycie CD. Wydruk oryginalny znajduje się w zbiorach czytelnicy naukowej Biblioteki Miejskiej

Praca ta została napisana jeszcze przed wykopaliskami archeologicznymi na Górze Zamkowej, które faktycznie rozpoczęły się w 2006 r., od rozbiórki kopca, przykrywającego ruiny wieży Klimek.

Fragment rozdziału, przypisy, (14 – 26) dostosowane do tamtej pracy.

Kościół na przedzamczu

Na podstawie analizy zestawienia T. Mroczo wysuwam wniosek, iż badacze dziejów i architektury Grudziądza przeoczyli kościół na przedzamczu¹⁵. O kościele tym niewiele wiadomo. Jest on namalowany na akwareli A. Boota z 1627 – 1628 r.¹⁶ Mniej jest czytelny na panoramie miasta i zamku z 1656 r. wg S. Pufendorfa¹⁷. Kościoła tego nie ma również na planie zamku z ok. 1750 r.¹⁸ Nie ma go m.in. w inwentarzu starostwa grudziądzkiego z 1603 r.¹⁹ Do literatury przedmiotu przywrócił go H. Jacobi, lokalizując go na swojej rekonstrukcji średniowiecznego planu zamku oraz na makiecie zamku²⁰. H. Jacobi nie badał terenu kościoła na przedzamczu, stąd też jego rozmiary i ukierunkowanie na planie posiadają charakter teoretyczny²¹. Natomiast na modelu miasta, przechowywanym w muzeum grudziądzkim, zaznaczony jest w tym miejscu obiekt gospodarczy²².

Kościół ten został rozebrany w zbliżonym czasie jak zamek. Stąd też zapewne informacja o rozbiórce tego kościoła przypisana została przez badaczy kaplicy zamkowej. 30.06.1795 r. proboszcz kościoła pw. św. Mikołaja ks. A. Pohli doniósł do Kwidzyna, że oficer Krohne zerwał dach kaplicy. Natomiast mury zaoferował proboszczowi do naprawy kościoła farnego. Jeszcze w 1800 r. istniał szczyt i fundamenty kaplicy. Krohne nie mógł rozebrać kaplicy na zamku głównym, gdyż była ona w części mieszkalnej zamku. Niewątpliwie rozebrał on wolnostojący kościół na przedzamczu. Podstawowego dowodu, że tak faktycznie było, dostarcza sam v. Krohne. 4.03.1796 r. sporządził on plany zamku (rzut poziomy i pionowy) razem z kaplicą i dachem²³. Skarga proboszcza miała miejsce rok wcześniej. Wynika z tego jednoznacznie, że przedmiotem sporu był kościół na przedzamczu. Decyzję o rozbiórce zamku wydał Fryderyk Wilhelm III 6.04.1801 r.²⁴ Z zestawienia dat wynika, że rozbiórka zamku nastąpiła 6 lat po

im. Wiktora Kulerskiego w Grudziądzu oraz bibliotece Muzeum im. ks. dr W. Łęgi w Grudziądzu. Sygnatura nr 199.667 Czyt. Nauk.

¹⁵ T. Mroczo, op. cit., s. 7 – 10.

¹⁶ Zob. M. Haftka, *Zamki [...]*, s. 122; K. Szymański, op. cit., s. 87.

¹⁷ Zob. M. Haftka, *Zamki [...]*, s. 145; Atlas [...], plan 4.

¹⁸ Zob. *Atlas [...]*, plan 5. Brak kościoła na tym planie wiąże z faktem, że przedzamcze nie było własnością starosty.

¹⁹ *Inwentarz starostwa grudziądzkiego*.

²⁰ H. Jacobi, plan 15, s. 145.

²¹ Przypuszczam, iż położenie kościoła odpowiada poligonalnie zakończonemu od strony zachodniej tarasowi widokowemu, powstałemu w 2 poł. XIX w., zapewne na fundamentach kościoła.. taras widoczny jest na zdjęciu z ok. 1870 r. (Zob. *Grudziądz*, 1991, zdj. 2.)

²² Zob. *Atlas [...]*, plan 6.

²³ Zob. K. Szymański, *Dzieje zamku grudziądzkiego*, Rocznik Grudziądzki: 1960: [t. I], ryc. 2, s. 93.

²⁴ *Ibidem*, s. 94.

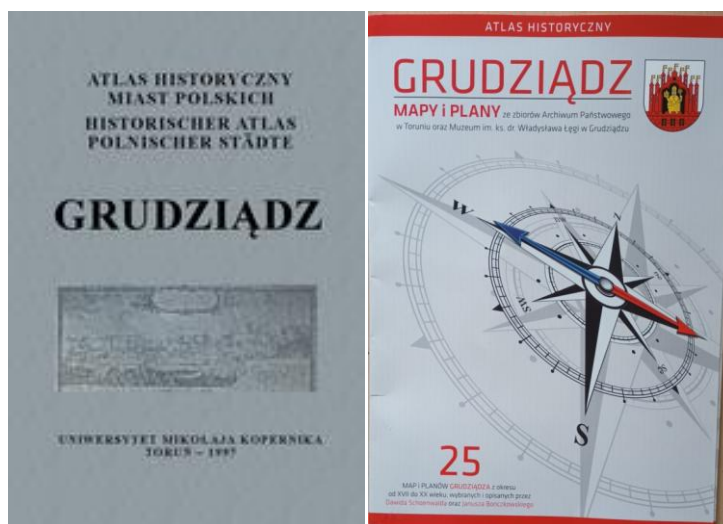
rozebraniu kościoła na przedzamczu. Jeszcze w 1800 r. odbywały się w pomieszczeniach zamku otwarte bale i koncerty²⁵.

Przy założeniu, że obrys tarasu widokowego pokrywa się z fundamentami kościoła i widoczne przy zachodnich schodach od strony Wisły fragmenty murów są także pozostałością empory zachodniej, można powiedzieć, iż zgodnie z akwarelą A. Boota była to budowla orientowana. Prezbiterium było zamknięte prostokątnie. H. Jacobi, jak to wynika z jego planów, uznał widok kościoła na akwareli za kompletny. Wg mnie jest to tylko westwerk z wieżyczką – klatką schodową.

Wg W. Kocha tego typu kościoły są charakterystyczne dla wczesnego średniowiecza²⁶. Na temat obrysu kościoła mogą tylko odpowiedzieć wyniki badań archeologicznych na terenie tarasu widokowego. Na swojej makiecie H. Jacobi uznał, iż był to kościół o sklepieniu trójdzielnym²⁷. Te przypuszczenia potwierdzają trzy zachowane klucze żworników sklepień (dwa duże i jeden mały), wmurowane w ścianę zachodnią kościoła pw. św. Mikołaja, razem z terakotowymi figurami pochodzące z terenu zamku. Figury terakotowe są pozostałością tympanonu. Przedstawiają one Chrystusa Króla, N M Panne, figurę zoomorficzną. Do zniszczenia w 1945 r. była jeszcze figura niezidentyfikowanego świętego.

Nie można wykluczyć, że kościół ten mógł być katedralnym dla biskupa Chrystiana. Odrębnym zagadnieniem jest kaplica zamkowa. Tę kwestię omówię przy analizie rozwoju przestrzennego zamku.

Teraz można przejść do analizy planów geodezyjnych z XVIII w., opublikowanych w atlasach historycznych pod koniec XX w. i 2 dekadzie XXI w.

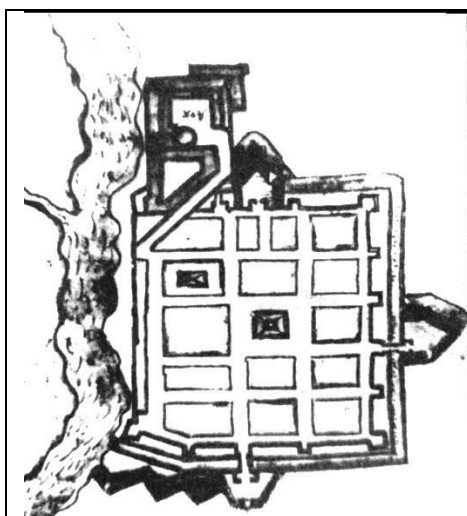
Atlasy zawierające nieodczytane do tej pory informacje o kościele na przedzamczu południowym, rozpatrywanym w kategorii kościoła katedralnego biskupa misyjnego Prus św. Chrystiana.

²⁵ H. Jacobi, op. cit., s. 5.

²⁶ Zob. W. Koch, s. 68.

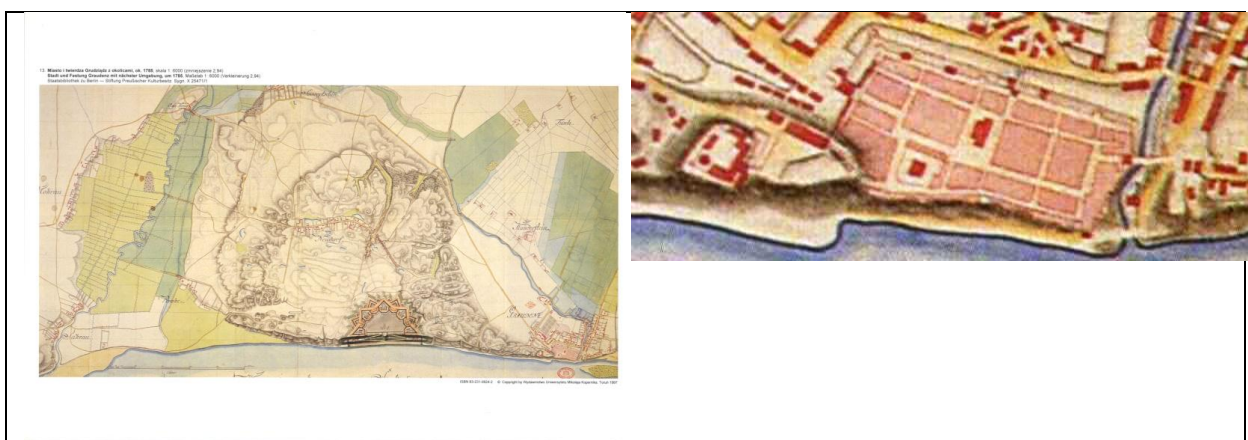
²⁷ H. Jacobi, op. cit.

Plan I. Hoopego z 1628 roku.

Wprawdzie błędnie została wykonana matryca do druku, jest jednak szczególnie wspólny dla późniejszych planów. Część przedzamcza południowego jest oddzielona od części północnej potężnym murem. Wg tego planu od strony Wisły można było się dostać tylko Furta Jezuicką, obecne schody do Wisły przy Ratuszu, zejść do ul. Tkackiej. Jest zaznaczona furta w murze, w pobliżu Bramy Łasińskiej. Furta istnieje nadal.

Plan z 1785 roku i kadr²⁸

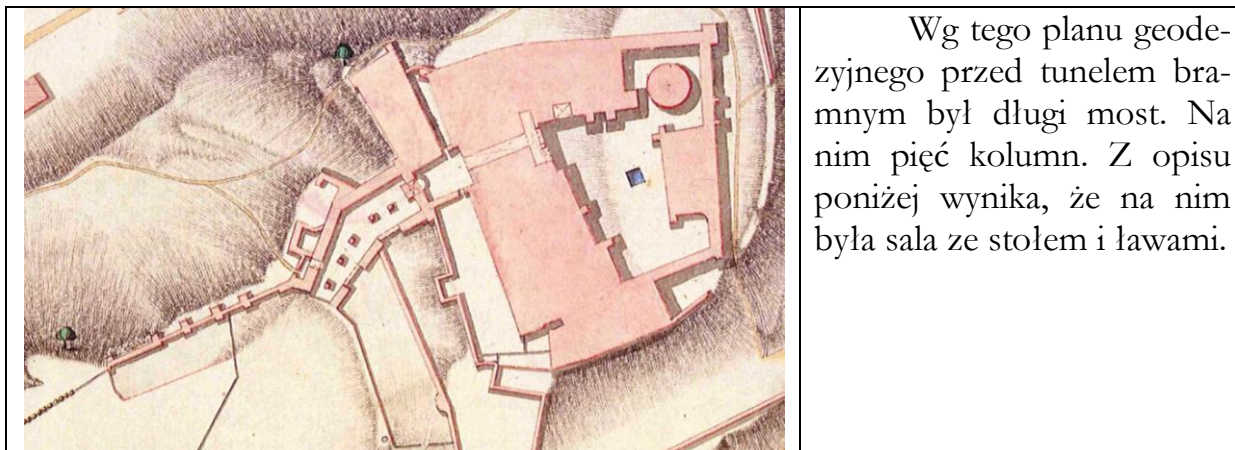
Na przedzamczu południowym jest zaznaczona wyraźnie platforma na wzniesieniu. Jest wyraźnie zaznaczona droga na Zamek Wysoki od strony wschodniej. Nie ma bezpośredniej drogi od strony południowej na ten zamek. Na planie zaznaczono wjazd na dziedziniec przy wieży Klimek, obok kuchni.

Plan wg Wydawcy z ok. 1750 r. i kadr

Na karcie w AHMP Grudziądz jest kontrast między stanem faktycznym wg planu geodezyjnego z siatka transwersalną a makietą z lat 50. XX w., rzekomego wyglądu Grudziądza w XVIII w.

²⁸ A H M P Grudziądz, plan 13.

Kadr z tego planu i poniżej cały plan. Na tym geodezyjnym nie ma przejazdu z tunelu bramnego na dziedziniec Zamku Wysokiego. Jest zaznaczona cienka ściana i wejścia do skrzydeł zamku po zachodniej i wschodniej stronie. Układ komunikacyjny Zamku Wysokiego był wcześniej omówiony w Biuletynie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza²⁹.

Wg opisu z inwentarza z 1603 roku.

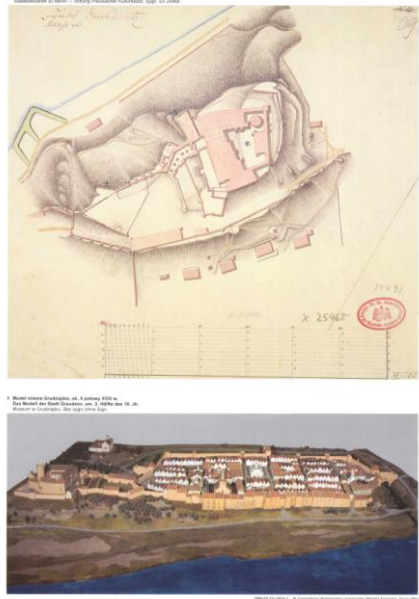
[...] Z przygródka do Kępy [nazwa dziedzińca zamkowego] idąc mos dosyc szeroki i jeszcze niezły, z jednej strony toczonymi balasami oblankowany, przez oba przykopy na starych murach aż do samej bramy postawiony. Na nim alkierzyk mały, ku Wiśle już też pochylony, dachówką nakryty, w nim stół i ławy.

U tej bramy przy moście bywał wzwód na żelaznych łańcuchach i z kłódka ii z kluczem, ale za pana gnieźnieńskiego łańcuchy odjęto i są w sklepie na schowaniu. Teraz tej bramy nie zawierają, bo wrót w niej nie masz. Nad ta też rama dach unie masz tylko drzewem sosnowym z wierzechu położono, co tam za paniej gnieźnieńskiej w garcach żiele stawało³⁰. [...]

²⁹ Zob. M. Szajerka, *Kaplica na Zamku Wysokim w Grudziądzu z l. 90. XIII w. – lokalizacja i architektura. Analogia do prezbiterium grudziądzkiego kościoła św. Mikołaja*, BKMDG, Rok XVI: 2018, nr 23 (561), s. 24.

[https://kpbc.ukw.edu.pl/Content/222352/PDF/Biuletyn%20KMDG%202018%2023\(561\),%20Szajerka%20M.,%20Kaplica%20zamkowa.pdf](https://kpbc.ukw.edu.pl/Content/222352/PDF/Biuletyn%20KMDG%202018%2023(561),%20Szajerka%20M.,%20Kaplica%20zamkowa.pdf)

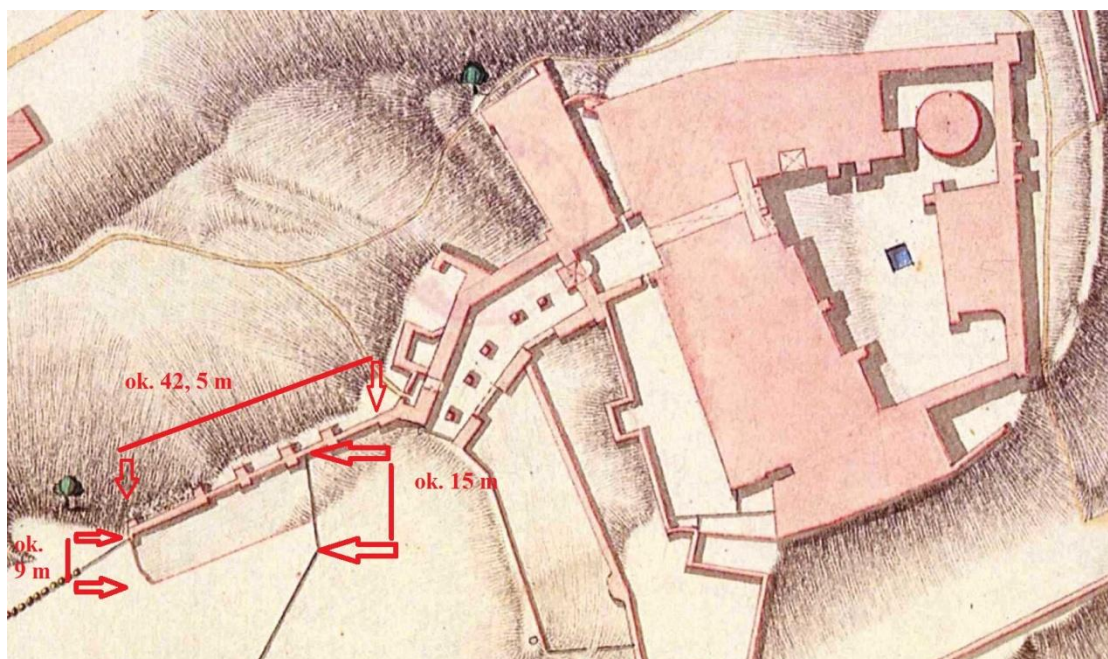
³⁰ St. Cackowski, *Inwentarz* [...], s. 4.

	<i>Plan na arkuszu w Atlasie Miast Polskich. Grudziądz</i> Na planie widać zachowaną ścianę zachodnią budowli z przyporami, na wzniesieniu. Nie ma zaznaczonej drogi do bramy na Zamek Wysocki. Jest pokazane prowizoryczne ogrodzenie od strony wschodniej i zarys nieistniejących ścian od strony południowej i wschodniej.
---	--

Na podstawie znajomości wymiarów wieży Klimek, średnica 8,90 m, wg pomiaru C. Steinbrechta, można odtworzyć przybliżone wymiary pierwotnej budowli. Zapewne dochodziła ona do szyi bramnej.

Wg szacunkowych obliczeń kościół miał ok. 42, 5 m długości. Powierzchnia użytkowa wg szerokości nasypu to ok. 9-10 m. Natomiast punkt załamania linii odpowiada zapewne szerokości budowli, czyli ok. 15 m. Zaznaczony na planie nasypy we wnętrzu rozebranej budowli można traktować, jako gruz porozbiórkowy.

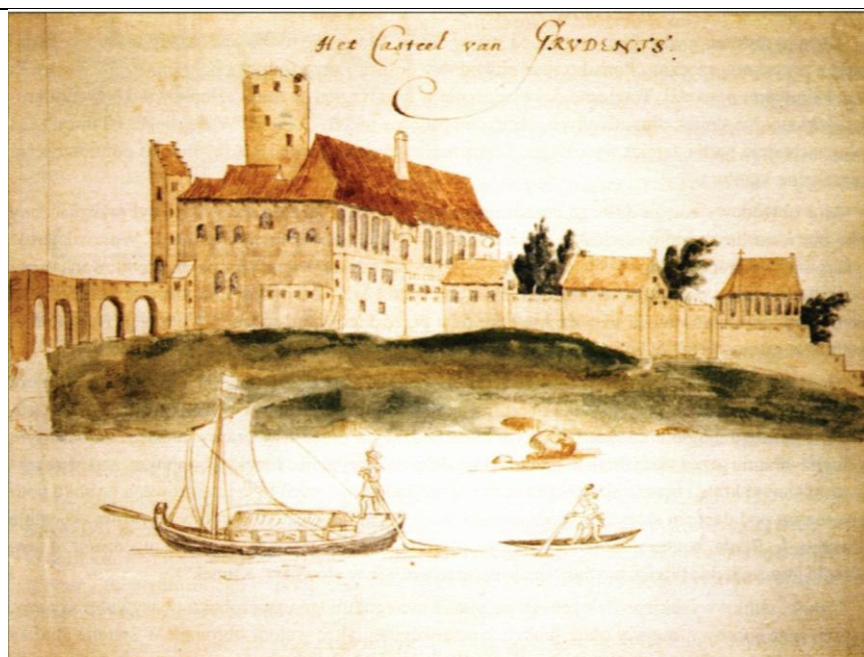
Plan ten na podstawie zaznaczonych szczegółów można przypisać oficerowi pruskiemu v. Krohne i datować na 2 poł. lat 90. XVIII w. Zapewne datacja na poł. XVIII w. wynika z nieprzeczytania tego planu.

Wyprowadzone na podstawie planu rozmiary budowli są zbieżne z rozmiarami kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu.

Plan pokazuje też, że pierwotną budowlą się podzielono. Ten obiekt nowi właściciele zagospodarowali wg swojego uznania, tak do celów sakralnych, jak i gospodarczych.

Odzwierciedla to panorama A. Boota, z 1 poł. XVII w. Na akwareli nie ma jednorodnej architektonicznie ściany zachodniej, jak na planie geodezyjnym. Identyczna sytuacja wystąpiła z stajniami nad Wisłą. Obiekt jednorodny architektonicznie, o długości ok. 100 m, został przekształcony w spichrze, (numery 35 – 47).

Zamek w Grudziądzu. Widok od zachodu z I połowy XVII wieku (wg akwareli A. Boot'a)

Za: Jadwigą Drozdowską, Grudziądz widoki miasta, Grudziądz 2001.

Panorama odpowiada opisowi z 1603 r. Na kadrze pokazana została pierwotna długość kościoła z salą na moście.

4. Widok Grudziądza, 1656 (skala 1:1)
 Ansicht Graudenz, 1656 (Maßstab 1:1)
 Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preussischer Kulturbesitz. Sygn. 2° Z 6835, Nr. 31

**Widok
 miasta z 1656 r.**

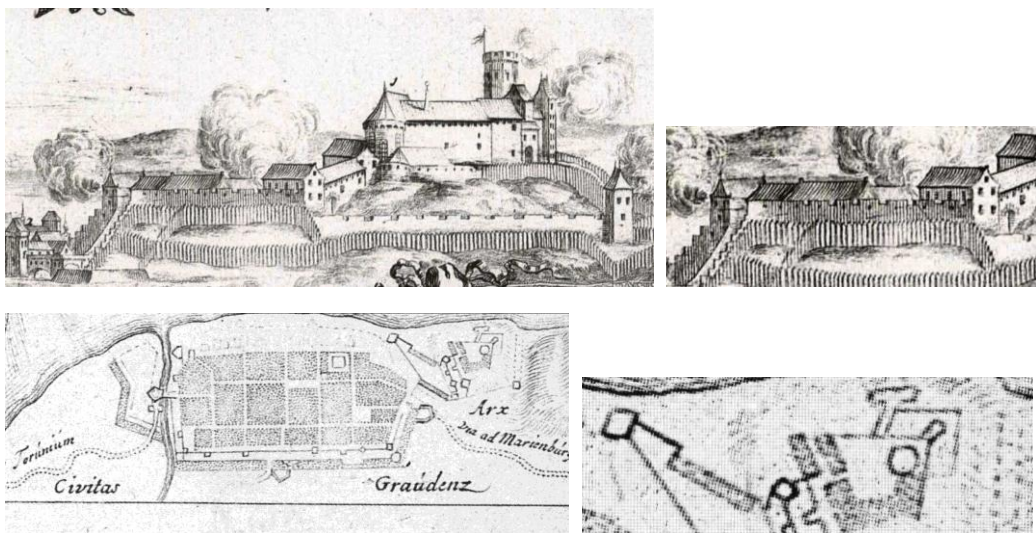

Z akwareli można wnioskować, że kościół na nie widoczny pochodzi z okresu późniejszego i został zbudowany na murach wcześniejszej budowli. Również na planie załączonym do panoramy Pufendorffa, z 2 poł. XVII w. jest zaznaczona w tym miejscu jednorodna budowla, tylko w całości.

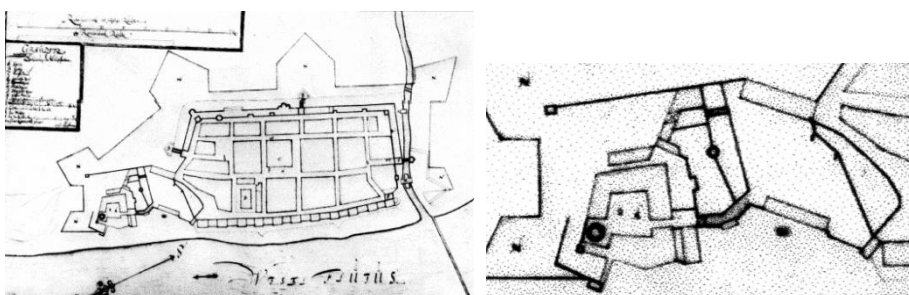
Na panoramie pokazano niewątpliwie spichlerz wielopiętrowy, zbudowany na tarasach. Spichrz w układzie schodkowym jest prekursorem wielokondygnacyjnych spichrzy nadwiślańskich, z XIII – XIV w. Ten, biorąc od uwagę styl fasady całego kompleksu, powstał zapewne w XII w.

Kadry z planu i panoramy, pokazujące identyczny obiekt.

Również plan szwedzki Loffmana z tego samego okresu przekazał identyczną sytuację. Z planu można wyczytać, że Szwedzi zarekwirowali Kościołowi część przedzamcza. Odgradzony po stronie południowej obszar jest mniejszy, aniżeli na mapie geodezyjnej, ok. 100 lat późniejszej. Cały kościół został zarekwirowany przez Szwedów³¹.

Przy tej okazji wyjaśniła się jeszcze jedna kwestia. Szwedzi nie zarekwirowali kościoła św. Mikołaja, ponieważ musieliby eksmitować kanoników chełmińskich. Do tego nie doszło. Zarekwirowali w całości kościół na przedzamczu południowym, który po potopie szwedzkim został częściowo zwrócony Kościołowi.

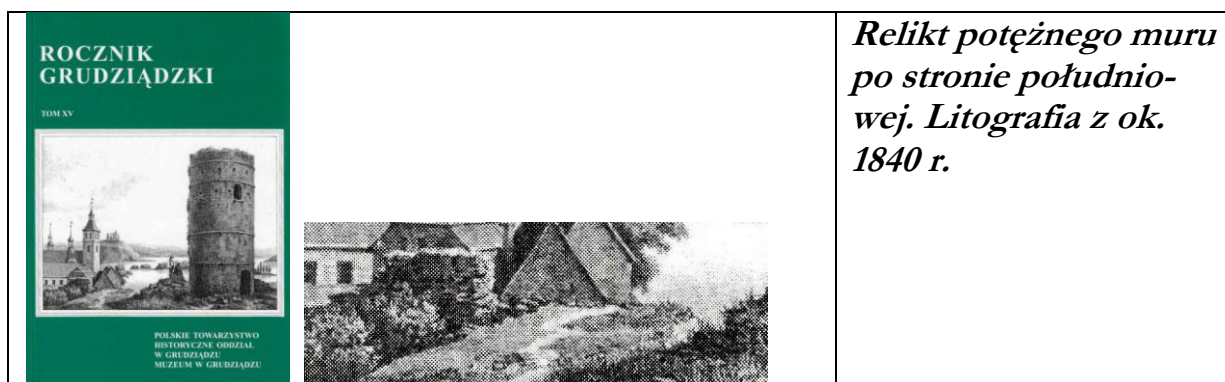
Relikty budowli są czytelne na panoramach Grudziądza XVIII – 1 poł. XIX w.

Rysunek z ok. 1796 r.

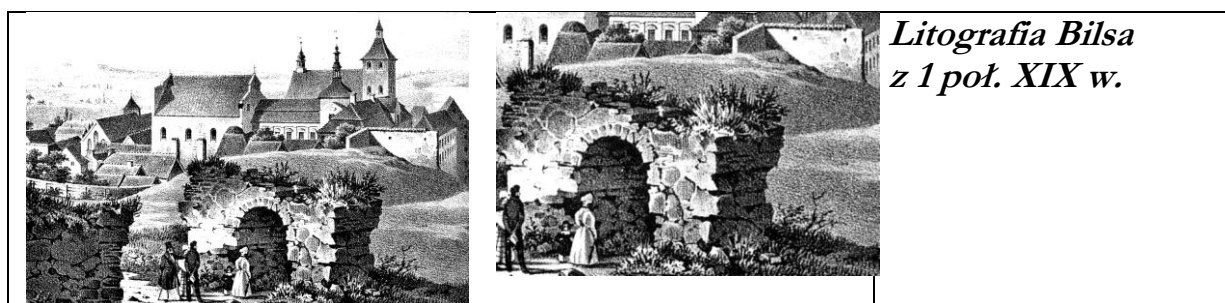
³¹ Na wystawie w Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi, w 2009 r. pokazano kolorowy ten plan: <https://geoforum.pl/news/6509/o-szwedzkich-mapach-grudziadza>

Z odległości kilku kilometrów rysownik zauważył po stronie południowej zarys rozebranej budowli, tak jak zauważył kaplicę na Zamku Wysokim bez wieży dachowej.

Relikt potężnego muru po stronie południowej. Litografia z ok. 1840 r.

Na uwagę zasługuje ujęcie bramy z głazów. W dali widać dwie ściany rozebranej budowli. Nazwa *Brama Kamienna* jest odnotowana w inwentarzu starostwa grudziądzkiego z 1739 r.³²

W opisie jest informacja, że po lewej stronie jest gmach do starych rzeczy, tylko żelazne kraty.

[...] Z dołu brama, Kamienna zowie się, w tej bramie jest starawrotnia, na zawiasach dużych, rygle, kawał łańcucha, ale to starzyzna, nie zamyka się. W tej Kamiennej bramie po

³² A. Wolnikowski, *Inwentarz* [...], s. 10.

*lewej stronie w murze są drzwi proste na zawiasach, hakach dobrych, na kłódkę się zamykają, tam jest gmach do starych rzeczy złożenia, okien nie masz, tylko krzyżowe prety żelazne. [...]*³³

Faktycznie na panoramie A. Boota jest gmach „bez okien”

Są tylko namalowane charakterystyczne dla stylu romańskiego małe okna biforia, czyli podwójne. Charakterystyczny element dla architektury romańskiej, niewielkie okna pod sklepieniem. Najbliższymi przykładami w Grudziądzu są: kaplica św. Michała Archaniola, okna szczelinowe w kamienicy przykościelnej (ul. Kościelna 7), zatynkowane biforium na ścianie północnej kościoła Świętego Ducha.

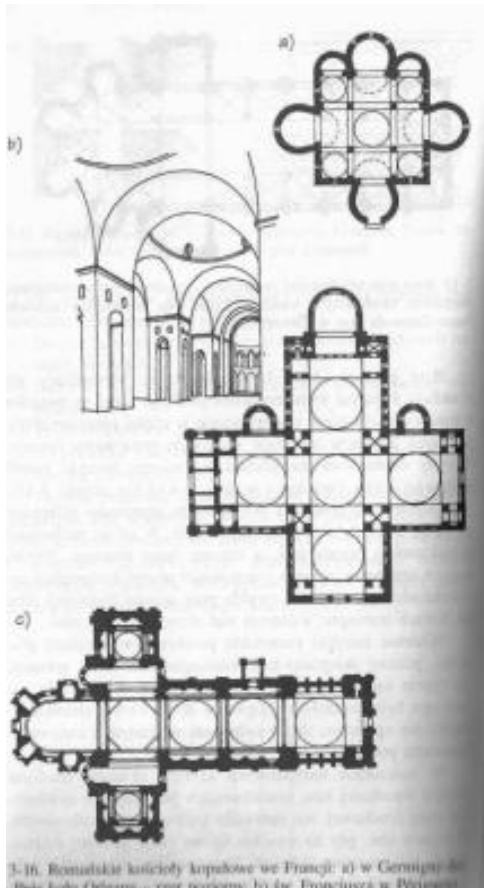
Dla badań genezy Grudziądza jest to bardzo poważna sprawa. Wygląda na to, że biskup misyjny Prus św. Chrystian przejął wcześniej zbudowany kościół romański, jeszcze z XII w.

Niewątpliwie ten kościół zaczęto budować w tym samym okresie, jak kościół św. Wawrzyńca w Kaldusie³⁴, czyli w XII w. Ten kościół na drugim planie już mógł powstać w czasach, gdy Grudziądzem władał św. Chrystian. Ewidentnie widać, że świątynia z XII w. została rozbudowana. Z zastanych jeszcze w XVII – XVIII w. reliktywów architektury sakralnej na Górze Zamkowej wynika, że św. Chrystian przed 1222 r. otrzymał sanktuarium na stacji męczeństwa św. Wojciecha, na terenie pruskiej Pomezanii (widły Ossy/Mokrej) oraz Gródek w pobliżu Jeziora Rządckiego, na terenie Ziemi Chełmińskiej.

Utrwalona na panoramach architektura jest typowa dla budowli romańskich z XI – XII w.

³³ A. Wolnikowski, *Inwentarz* [...], s. 10.

³⁴ Zob. <https://dziedzictworegionu.pl/?p=4642>

Kościół we Francji, z małymi oknami pod sklepieniem³⁵. Po prawej małe pierwotne okienka pod sklepieniem romańskiej d. kaplicy św. Michała Archaniola, ul. Klasztorna 6. Stan w 1998 r. Kaplica z przełomu XII – XIII w. oraz też romańskie okno szczelinowe, rozglifione, pod sklepienie beczkowym, ul. Kościelna 7, ok. 2 m. poniżej gruntu przy kościele św. Mikołaja. Rząd takich okien jest po obu stronach budynku. Fot. M. Szajerka.

³⁵ W. Bogusz, *Zarys historii architektury*, Warszawa 2005, s. 62.

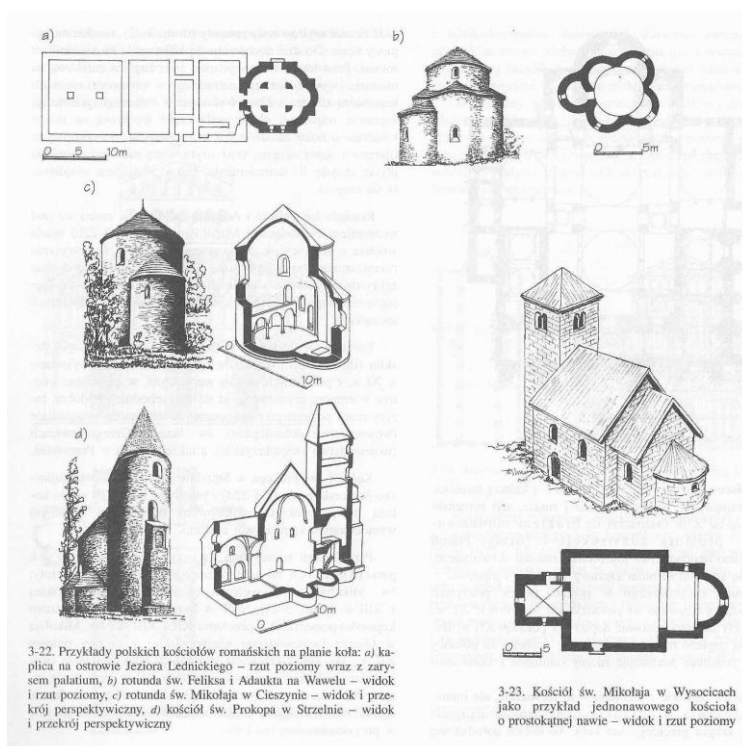
Obraz średniowieczny bardziej pokazuje bitwę nad Jeziorem Rządz z 1243 r. Była to największa klęska Krzyżaków do czasu bitwy pod Grunwaldem w 1410 r.

Krzyżacy sami o sobie pisali w XIV w., że siedzieli na drzewie pod Toruniem³⁶.

Na drugim planie potężna budowla murowana.

Kontrast cywilizacyjny między sprowadzonymi Krzyżakami a tym co zastali. Jest podobieństwo do katedry biskupa misyjnego Prus, z panoramy A. Boota.

Kościoły romańskie w Polsce³⁷ Za: W. Boguszy.

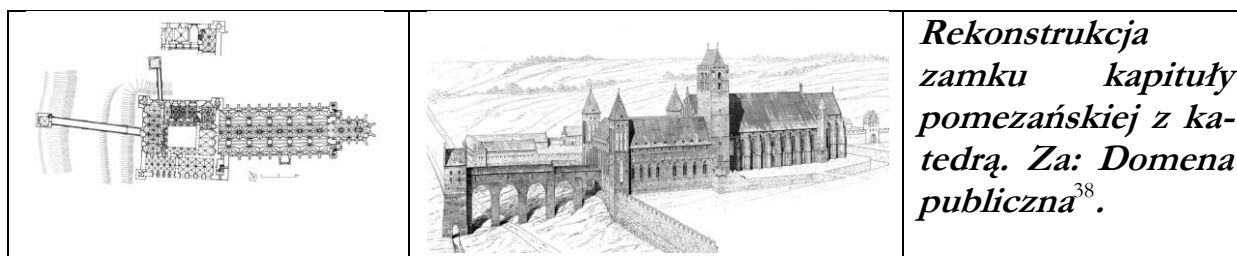
Na uwagę zasługuje rysunek *a*, kaplica na Ostrowie Lednickim z palatium. Na planie geodezyjnym z ok. 1750 r. sala na moście ze sklepieniem przylegająca do kościoła.

³⁶ Zob. <https://torlin.wordpress.com/2020/02/10/warownia-na-debie-niedaleko-przyjaciela-konrada/>

³⁷ Tamże, s. 66.

Wg planu, palatium z kaplica na Ostrowie Lednickim miało ok. 40 m długości.

Za czasów św. Chrystiana zespół katedralny był podobny do założenia w Kwidzynie, które powstało po 1255 roku. Pokazuje to też uznany przez nas Sanctir na pokazanym średniowiecznym obrazie.

Pozostałości po katedrze biskupa Chrystiana w Grudziądzu

Niewątpliwie dawna katedra biskupa misyjnego miała dla grudziądzan ogromne znaczenie, skoro do 2 poł. XVIII w., w zasadzie w stanie nienaruszonym była zachowana jej fasada zachodnia od strony Wisły. Przez ok. 500 lat nikt np. nie zlikwidował romańskich okien. Po jej rozbiórce przez pruskiego oficera w latach 90. XVIII w., jej symboliczne fragmenty wmurowano w ścianę kościoła św. Mikołaja. Przykładowo kapitele romańskich kolumn wykorzystano jako kropielnice. Jest to symboliczna więź z rozebraną katedrą. Identyczna głowica kolumny, jak kościele św. Mikołaja w kruchcie zachodniej, jest w kościele św. Mikołaja w Gniewie, jako kapitel.

Kościół św. Mikołaja w Gniewie. Domena publiczna³⁹. Po prawej romański kapitel z fragmentami dwóch kolumn w Grudziądzu. Kruchta zachodnia. Fot. M. Szajerka, 11.10.2024 r.

³⁸ Zob. <https://katedrakwidzyn.pl/dzieje-kosciola/>

³⁹ <https://medievalheritage.eu/pl/strona-glowna/zabytki/polska/gniew-kosciol-sw-mikolaja/>

		<i>Romański kapitel kolumny, wtórnie jako kropielnica w kruchcie południowej oraz rromańska chrzcielnica, której nie było w tym kościele przed 1672 rokiem.</i>
---	---	--

Na Górze Zamkowej romański portal z kościoła, wykonany z piaskowca, w lapidarium. Zapewne nie zasługujący na taką formę ekspozycji.

	<i>Portal romański. Stan 11.10.2024 r. Fot. M. Szajerka.</i>
---	---

Relikt muru katedry, widoczny od strony zachodniej. Stan 11.10.2024 r.

Fot. M. Szajerka. Wg pomiarów własnych jest to mur o grubości ok. 2 m, z pełnej cegły w wątku gotyckim.

Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że jeszcze w ubiegłym roku bardzo czytelny tunel bramny został zasłonięty pomostem, który turystom ma uprawdopodobnić jeszcze bardziej fałszywy obrys Zamku Wysokiego, wg przekłamania historycznego z okresu okupacji hitlerowskiej.

Wg tej koncepcji rewitalizacji Góry Zamkowej turyści i mieszkańcy Grudziądza mają poznawać lokalizację fikcyjnego domu komtura w części południowo-zachodniej na parczynie, którego nigdy nie było.

10 lat temu, w ramach „rewitalizacji” ruin Zamku Wysokiego usunięto relikty zakrystii kaplicy zamkowej. Była poza „kurtyną”, rzekomo od podstaw zbudowanego zamku krzyżackiego w 2 poł. XIII w. Nie pasowała do teorii, wypracowanej przez historyków niemieckich na przełomie XIX/XX w.

W 2024 r. usunięto ściankę działową w „rdzeniu rzekomej kurtyny południowo zachodniej”. 10 lat temu archeolodzy zniwelowali poziom piwnicy i podkopali się pod ściankę działową. Jej obecność w odsłoniętej formie świadczyła, że nigdy tam nie było kurtyny o grubości ok. 3 – 4 m.

Zdjęcia porównawcze z kadrami. Kadr z lewej strony pokazywał wysokość gruntu piwnicy w części zachodniej skrzydła południowego.

Stan z 15 lipca 2023 r. Fot. M. Szajerka	Stan z 11 października 2024 r. Fot. M. Szajerka
	
	
	

Artykuł pokazuje, że odnalezienie lokalizacji katedry biskupa misyjnego św. Chrystiana jest fundamentalnym kluczem do poznania genezy Grudziądza. Zamyka też niewątpliwie poszukiwania tejże katedry na terenie Pomorza Nadwiślańskiego. Św. Chrystian otrzymał ziemie przygraniczne: Gródek na terenie Ziemi

Chelmińskiej i sanktuarium, zapewne związane ze św. Wojciechem na terenie pruskiej Pomezanii, obecnie teren Starego Miasta z Górą Zamkową. Z sanktuarium historycy urobili siedzibę biskupa Prus św. Chrystiana: Zantyr, Santyr itd.

Potwierdza to nazwa użyta przez samego św. Chrystiana w skardze do papieża o zniszczeniu przez Krzyżaków:

[...] *ecclesiam episcopalem ac totam terram episcopatus civitatem et castrum Sanctir* [...] ⁴⁰

Nazwa odnosi się do castrum Sanctir (zamku Sanctir). Miasto biskupie jest wymienione oddzielnie. Rok wystawienia listu – 1240 jest identyczny dla dokumentu miejskiego z 1240 r., który mieszczenie grudziądzcy uważali w 1664 r., jako tak samo ważny, jak przywileje lokacyjne.

W świetle lokalizacji katedry i jej wyraźnego stylu wczesno romańskiego dalszych badań wymaga np. studnia kamienna w wątku kamiennym *grand appareil*, stosowanego w XII w. Woda z tej studni w świetle inwentarzy z XVII – XVIII w, nie nadawała się do spożycia. Na terenie tego zamku, wg mapy geodezyjnej z XVIII w. były jeszcze dwie studnie. W tej sytuacji ta studnia była zapewne wyjątkowa dla sanktuarium.

Dla zwolenników niemieckiej szkoły badawczej, zakładającej, że to Krzyżacy zbudowali miasto na przełomie XIII/XIV w. niewygodny jest pogląd niemieckiego badacza, pioniera badań historycznych Grudziądza – Xavera Froelicha o Polakach, jako budowniczych zamku grudziądzkiego.

Kto zaczął budować zamek w Grudziądzu?

Warto ponownie przypomnieć hipotezę niemieckiego badacza dziejów Grudziądza X. Froelicha, z 1889 r. Od tej hipotezy w zasadzie każdy badacz dziejów zamku grudziądzkiego, niezależnie, czy jest profesorem akademickim, czy nauczycielem historii lub pasjonatem badań historycznych, powinien zaczynać swoje wywody na temat zamku grudziądzkiego.

Xaver Froelich, *Góra Zamkowa w Grudziądzu*

Tłumaczenie za Januszem Hinzem i Pawłem Grochowskim, z 2002 r.

[...] *Można mniemać, że przenikanie się tu kultur, które w osadnictwie na Rządzu pozostawiły świadectwo prehistorycznego opanowania tych ziem, mogło doprowadzić do zaznajomienia się tych ziem z budownictwem kamiennie-cegłanym.*

⁴⁰ Zob. P. Grochowski, *Chrystian biskup Prus 1216 – 1245*, Górna Grupa 2018, przyp. 334, s. 68. Badacze, w tym Paweł Grochowski nie uwzględnili wersji oryginalnej, jedyne zapisu nazwy z listu papieskiego, z 11.04. 1240 r.. Tylko analizowali własne dywagacje, nie zawierające rdzenia **sanct** - Źródłosłów od słowa **sancio** *sanxi, sanctum* lub **santca** – orum miejsce np. uświęcone. Por. Ksiądz Alojzy Joguan, *Słownik Kościelny Łacińsko – Polski*, Warszawa 1992.

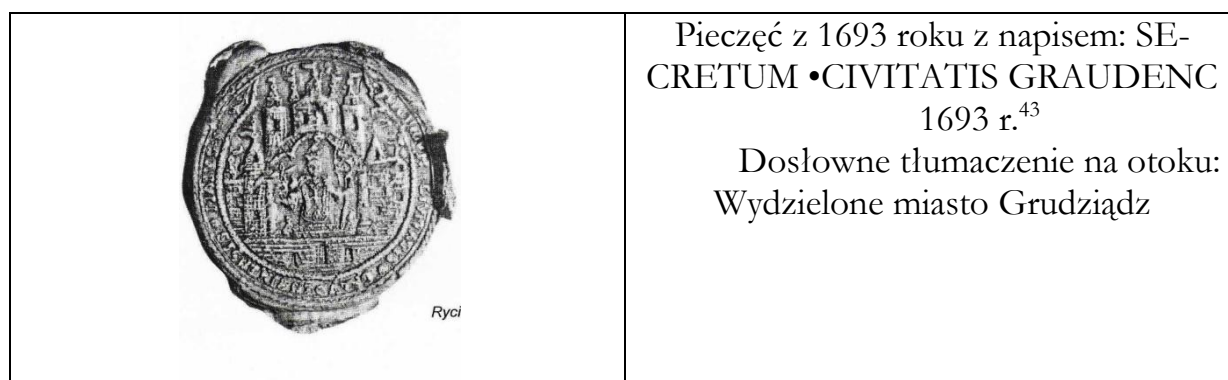
Można to odnieść do zbudowania przez Pogańskich Prusów założeń obronnych na Górze Zamkowej w postaci kamiennych nawarstwień otaczających dookoła waleń drewniane zabudowania. Jeżeli zaś uwzględni fakt, że Ziemia Chełmińska, na której leżał zamek, była od dwustu lat w rękach Polaków, którzy utworzyli tu kasztelanie, to można przypuścić, że ta graniczna twierdza została przez nich rozbudowana z użyciem kamieni i cegieł według polskiego sposobu⁴¹.

W XXI w., w świetle wiedzy ogólnopolskiej o budownictwie średniowiecznym, okazuje się, że ten badacz miał rację. Do tego konsultował się z młodym wówczas wybitnym znawcą architektury średniowiecznej Conradem Steinbrechtem.

Badacze akademickich nie zainteresowały absolutnie informacje, że np. w Grudziądzu na Górze Zamkowej są cienkie, wysokie mury kurtynowe bez krenelażów, typowe dla Nowej Marchii Brandenburskiej, obce sztuce militarnej Zakonu Krzyżackiego.

W tym artykule realizujemy postulaty badawcze Profesor Krystyny Białoskórskiej, z 1998 r.⁴²

Poniżej pieczęcie z przełomu XVII – XVIII, które rzucają dodatkowe światło na żywą tradycję doniosłej roli Grudziądza z czasów średniowiecza. Widoczna brama, w której stoi Biskup, została ustawiona w kościele św. Mikołaja po zdemontowaniu figur ze szczytu Bramy Klasztornej, pod łukiem tęczowym przy prezbiterium. Atrapa Bramy Klasztornej przetrwała do zniszczenia w 1945 r.

W tle widnieje Brama Klasztorna, (Porta Zellia) z postaciami na szczycie.

W tym okresie były jednocześnie dwa wzory pieczęci na obszarze obecnego Grudziądza: z wizerunkiem biskupa [SIGIL. ECCLESIA GRAUDENTINENSIS] oraz z głową tura [SIGILL. CIVITAT.GRAUDENT]⁴⁴.

⁴¹ Post z Forum Zamki [...], M. Szajerka, 7.07.2023:

<https://zamkidwory.forumoteka.pl/forum/kujawsko-pomorskie-zamki/grudziadz-2/strona/8/>

⁴² Zob. Święty Chrystian – Primus episcopus Prusciae i jego misyjne biskupstwo. Kilka uwag o potrzebie dalszych badań: http://naszaprzeszlosc.pl/files/tom096_19.pdf Bez aparatu przypisów artykuł dostępny na stronie Bazyliki Kolegiackiej:

<https://www.bazylika-grudziadz.pl/artykul9>

⁴³ Za: A. Wajler, *Herb Grudziądza z wizerunkiem biskupa Chrystiana*, Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne. Grudziądz 1998, s. 73, wklejka Rycina nr 3. Pieczęć miejska z 1693 r.

Te dwie pieczęcie, z różnymi napisami na otokach i rysunkami świadczą o równoległym funkcjonowaniu organizmów miejskiego i kościelnego. Informacje na otokach w konfrontacji pomagają w identyfikacji podmiotu. Pieczęć z 1693 nie jest pieczęcią miejską, jak podała A. Wajler, ale kościelną, (jurydyki kościelnej).

Autorzy dziękują ks. dr. Marcinowi Staniszewskiemu za cenne uwagi odnośnie kwestii liturgicznych, które uchroniły nas od błędu odnośnie wezwania katedry biskupa misyjnego Prus.

Okienko

		Kropielnica w kruchcie południowej, w kościele św. Mikołaja w Grudziądzu. Fot. M. Szajerka
---	--	---

⁴⁴ Zob. M. Szajerka, *Powierzchnia Grudziądza w średniowieczu i czasach nowożytnych. Dylemat badawczy w świetle informacji na pieczęciach*, BKMDG, Rok XVII: 2019, nr 16 (593).

<https://kpbc.umk.pl/Content/226553/PDF/Biuletyn%20KMDG%202019%2016%20%28593%29,%20Szajerka%20M.,%20Piecz%C4%99cie.pdf>